

MECZYSLAW PĄCZKOWSKI

WSP Bydgoszcz

EFEKTYWNOŚĆ DYDAKTYCZNA PRZEDSZKOLI I OGNISK PRZEDSZKOLNYCH W MIEŚCIE I NA WSI

1. Wprowadzenie

W okresie powojennym, a szczególnie w latach sześćdziesiątych w wielu krajach Europy i na świecie zaznacza się duże zainteresowanie dzieckiem przedszkolnym. Liczne wypowiedzi podkreślają dużą rolę tego okresu życia w rozwoju dziecka, w jego powodzeniu w szkole i w życiu dorosłym. Psycholog amerykański B.S. Bloom stwierdził, że co najmniej jedną trzecią swoich osiągnięć poznawczych jednostka zawdzięcza okresowi przedszkolnemu, a A. Peyrefitte wypowiedział pogląd, że byłoby lepiej, gdyby szkoła obowiązkowa obejmowała dzieci od drugiego do dwunastego roku życia, niż od szóstego do szesnastego. J. Piaget znaczącą rolę okresu przedszkolnego dla przyszłości dziecka określił w krótkim stwierdzeniu, że im więcej dziecko widziało i słyszało, tym więcej chce wiedzieć i słyszeć¹. Słusznym więc wydaje się, iż w prawidłowym rozwoju dzieci przedszkolnych dostrzega się dużą szansę zwiększenia wyników nauczania w szkole podstawowej i średniej. Stąd w licznych krajach prowadzi się badania dzieci przedszkolnych, ustala rodzaj i skalę defektów, organizuje różne formy terapii pedagogicznej.

2. Zadania dydaktyczne i wychowawcze przedszkoli i ognisk przedszkolnych

Do lat sześćdziesiątych rozwój dziecka w wieku przedszkolnym stosunkowo rzadko był przedmiotem obserwacji i analiz badawczych. Przedszkole ograniczało wówczas swe zadanie głównie do niesienia pomocy w wychowywaniu dzieci rodziców pracujących. Dopiero pierwsze, powojenne badanie dojrzałości szkolnej /J. Syska, A. Majewska/, oraz

praktyczne próby wyrównania niedoborów rozwojowych ukazały dużą możliwość stymulacji wszystkich sfer osobowości przyszłego pierwszoklasisty. Zachętą do dalszych poszukiwań naukowych dotyczących wszechstronnego rozwoju dziecka była ustawa o rozwoju systemu oświaty i wychowania z dnia 15 lipca 1961 r. Ten akt prawny wyraźnie ukazuje, iż przedszkole ma dbać o wszechstronny rozwój dzieci i przygotowanie ich do rozpoczęcia nauki w szkole, winno też pomóc pracującym rodzicom w zapewnieniu dzieciom opieki wychowawczej.

Na początku lat siedemdziesiątych ukazało się wiele pozycji naukowych na temat dojrzałości szkolnej zwanej też zdatnością lub gotowością dziecka do podjęcia obowiązków szkolnych. Wyniki badań udowodniły, iż ważnym zadaniem wychowania przedszkolnego staje się nie tylko wszechstronne rozwijanie osobowości dziecka, lecz także wyrównywanie braków rozwojowych tych dzieci, które spędzają okres przedszkolny w mniej sprzyjających warunkach wychowania rodzinnego². Zaniebdania dotyczące przede wszystkim sfery procesów poznawczych. Stymulacja tych procesów jest bardzo złożona, długotrwała. Najkorzystniej przebiega w czasie pobytu dziecka w przedszkolu. Zwiększone zadania tej placówki wychowawczej określa uchwała Sejmu PRL z dnia 13 października 1973 r. Przedszkole uznane zostało tu pierwszym, podstawowym ogniwem systemu edukacji narodowej.

Zasięg przedszkoli był jednak i jest niewspółmierny do potrzeb. Przedszkola w miastach są przepełnione, a wsi zbyt rozrzucone w terenie. Dziś nie wszystkie jeszcze dzieci mogą korzystać z wychowawczych walorów tej placówki. Od września 1977 r. w wyniku zarządzenia Ministerstwa Oświaty i Wychowania wprowadzono powszechny obowiązek wychowania przedszkolnego dla 6-latków, realizowany w przedszkolach, ogniskach i oddziałach przedszkolnych. /Pierwsze ogniska przedszkolne Towarzystwa Przyjaciół Dzieci powstały w roku 1958/. Wymiar godzin zajęć rocznych ognisk przedszkolnych jest zróżnicowany. Zależy to od lokalnych możliwości. Oddział przedszkolny realizuje zajęcia w wymiarach 30 godzin tygodniowo. Tak ognisko jak i oddział przedszkolny łączy nadrzędny cel demokratyzacji wychowania i oświaty osiąganą przez równanie szans rozwojowych, zapewnienie warunków życiowego startu wszystkim dzieciom, zaspokojenie ich podstawowych potrzeb biologicznych, psychicznych, społecznych, wczesne wykrywanie odchyłań od normy, a wraz z tym usuwanie przyczyn niepowodzeń

szkolnych³.

Od kilku lat we wszystkich typach placówek wychowania przedszkolnego realizowany jest nowy program pracy dydaktyczno-wychowawczej dzieci 6-letnich. Program ten odpowiada wymogom nowej reformy szkolnej. Treściowo i metodycznie powiązany jest z programem w klasach I-III.

3. Podstawy teoretyczne badań

Przedszkole jako instytucja wychowawcza uzyskało u nas wysokie uznanie społeczne. Pozytywną rolę tej placówki w wszechstronnym rozwoju dziecka potwierdziły badania naukowe⁴. Mniej znane są efekty dydaktyczne i wychowawcze rocznych ognisk i oddziałów przedszkolnych. Krótki okres trwania tej formy działania wychowawczego, różne wersje organizacyjne, niejednolite warunki pracy dawały niejasny, relatywny obraz sytuacji.

W 1979 r. w Zakładzie Nauczania Początkowego Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Bydgoszczy postanowiliśmy przeprowadzić badania sondażowe efektywności dydaktycznej przedszkoli i rocznych ognisk /oddziałów/ przedszkolnych usytuowanych w dużych miastach, małych miasteczkach i na wsi. Chcieliśmy tu odpowiedzieć na pytanie, czy przedszkole, czy ognisko w wybranych środowiskach lepiej przygotowują dzieci do pokonywania obowiązków szkolnych. Spodziewaliśmy się, iż dłuższe oddziaływanie przedszkola tak w mieście jak i na wsi jest korzystniejsze dla dziecka niż pobyt w stosunkowo krótko trwałych ogniskach przedszkolnych. Z powyższego założenia wypływają następujące problemy szczegółowe badań.

- 1/ Czy dzieci przedszkola w mieście i na wsi wykazują lepsze przygotowanie do szkoły od rówieśników z ognisk przedszkolnych?
- 2/ Jaka jest różnica w rozwoju procesów poznawczych dwu wymienionych grup dzieci w trzech środowiskach?
- 3/ Jaka jest różnica w przygotowaniu tych dzieci do działań matematycznych?
- 4/ Jaka jest sprawność motoryczna badanych grup dziecięcych?

Spodziewano się, że dzieci przedszkola osiągną lepsze wyniki w każdej dziedzinie badań od swych kolegów z ognisk przedszkolnych. Zmienną zależną we wszystkich badaniach jest tu poziom rozwoju wybranych procesów poznawczych, znajomość elementarnych pojęć i umie-

jętności matematycznych i niektórych sprawności motorycznych. Zmienną niezależną są przedszkola i ogniska przedszkolne usytuowane w trzech środowiskach, a więc w dużym mieście, małym miasteczku i na wsi, traktowane jako stymulator rozwoju psychofizycznego dziecka.

Efekty zmiennej zależnej zdeterminowane są odpowiednio dobranymi wskaźnikami. Przy badaniu procesów poznawczych były to: analiza i synteza wzrokowa i słuchowa, pamięć wzrokowa, słuchowa i kinestetyczna, spostrzeganie, wyobrażenie, zasób słów i umiejętności myślenia. Przy ocenie przygotowania do matematyki brano pod uwagę umiejętność liczenia i działania oraz znajomość pojęć kilku liczb. Przy badaniu sprawności motorycznej dzieci przechodzili po kładce, wykonywały skoki i podskoki, wykazywały znajomość części ciała, naśladowały ruchy badającego, badano tu poczucie rytmu, orientację w przestrzeni /chodzenie po kamieniach/, lateralizację /zabawę zegar/, i badanie oczu /wodzenie oczami/ ⁵. Wpływ zmiennej niezależnej ograniczyłem do działań przedszkoli i ognisk jako określonych instytucji oświatowo-wychowawczych pracujących w innym wymiarze czasowym. Wyniki badań podane są w odsetkach.

Badania prowadziły nauczycielki przedszkola i klas niższych szkoły podstawowej, razem 10 osób. Grupa dzieci poddana badaniom liczyła ogółem 635. Były to dzieci z przedszkola i ogniska /oddziału/ przedszkolnego trzech wymienionych już środowisk. Badania procesów poznawczych i przygotowania do matematyki odbywały się dwukrotnie. Sprawność motoryczna była badana tylko raz. Pierwsze badanie odbyło się rok przed pójściem do szkoły. W ogniskach było to na początku rozpoczęcia zajęć. Drugie przeprowadziliśmy tuż przed zakończeniem zajęć w grupie 6-latków. Zadania tak w pierwszym, jak i w drugim badaniu były identyczne.

4. Wyniki badań

Zgodnie z przyjętą problematyką szczegółową badań chciałbym w pierwszej kolejności odpowiedzieć na pytanie - czy dzieci przedszkola w mieście i na wsi wykazują lepsze przygotowanie do szkoły od rówieśników z ognisk przedszkolnych. W pierwszej tabeli umieściłem dane dwu badań przeprowadzonych w wyżej podanych terminach. Ostatnia kolumna w pionie zawiera różnicę między pierwszym i drugim badaniem.

Tabela 1. Start i efekty dydaktyczno-rozwojowe dzieci przedszkolnych i ognisk /w procentach/

Lp	Miejsce uczęszczania dziecka	I bad.	II bad.	Różnica
1	przedszkole na wsi	61,4	83,4	22,0
2	przedszkole w małym mieście	63,8	88,3	24,5
3	przedszkole w dużym mieście	84,4	96,0	11,6
4	ognisko na wsi	47,1	75,3	28,2
5	ognisko w małym mieście	52,1	81,3	29,2
6	ognisko w dużym mieście	67,0	91,7	24,7

Pierwsze trzy poziome przedziały dotyczą dzieci przedszkola od trzech lat uczęszczających na zajęcia. Dzieci przedszkola wsi w I badaniu uzyskały 61,4 % możliwych punktów, dużego miasta 84,4 %. Różnica startu sześciolatków jest bardzo ewidentna /23,0 %/. Dzieci małego miasta swym poziomem bardzo zbliżyły się do rówieśników wsi. Środowisko, w którym dziecko urodziło się i wychowało wywarło bardzo istotny wpływ na tempo rozwoju dzieci do lat sześciu. Trzyletni dotychczasowy pobyt w przedszkolu nie zdołał wyrównać niedoborów rozwojowych.

Następne trzy pozycje dotyczą dzieci ognisk, które dotąd nie były poddawane intencjonalnym zabiegom wychowawczym i w tej chwili rozpoczynają roczny start przygotowawczy do nauki w klasie pierwszej. I tu, podobnie jak w przedszkolu, dzieci wsi startują z najniższego poziomu 47,1 %, małego miasta 52,1 %, dużego miasta 67,0 %. Dane wyników pierwszego badania dają już odpowiedź na pierwszy problem, są przekonującym argumentem do pozytywnej oceny pracy przedszkola. Otóż w każdym z badanych środowisk dzieci przedszkola na rok przed rozpoczęciem obowiązkowego szkolnego uzyskały wyższe oceny w przygotowaniu do pracy szkolnej od swych rówieśników z ognisk. Dla przykładu przypomnę, iż dzieci przedszkola na wsi uzyskały 61,4 % punktów, z ognisk 47,1 %. Ta różnica około 15 % ma miejsce w każdym z badanych środowisk.

Drugie badanie odbyło się pod koniec trwania zajęć w grupie dzieci 6-letnich. Dane z tego badania umieszczono również w tabeli 1,

są relatywnie wyższe od pierwszej oceny. Każda grupa dzieci dużo skorzystała więc z rocznego pobytu w przedszkolu czy też w ognisku, gdzie realizuje się nowy program pracy dydaktyczno-wychowawczej.

W ostatniej kolumnie przedstawiłem dane ukazujące postęp w rozwoju badanych sfer psycho-fizycznych dzieci. W grupach dzieci przedszkolnych najlepsze efekty w stosunku do pierwszego badania uzyskały dzieci małych miast. /24,5/, następnie wsi /22,0/, najniższe w dużym mieście /11,6/. Roczne zajęcia dzieci w grupie przedszkolnej znacznie wyrównały poziom przygotowania dzieci do szkoły. W I badaniu różnica między dziećmi wsi i dużego miasta wynosiła 23,0 %, obecnie, po II badaniu 12,6 %.

Bardzo szybki postęp w rozwoju zauważa się w grupie dzieci rocznych ognisk przedszkolnych. Dzieci małego miasta zwiększyły dorobek punktowy prawie o 30 % /29,2/. Duży wskaźnik wzrostu dostrzega się u dzieci wsi, jak również dużego miasta. Dane te są bardzo pozytywną oceną pracy rocznych ognisk przedszkolnych. Zajęcia tu prowadzone znacznie przyspieszyły rozwój dzieci, nie na tyle jednak, by wyrównać opóźnienia w stosunku do grup przedszkolnych. W II badaniu dzieci z przedszkoli na wsi uzyskały 83,4 % punktów, z ognisk 75,3 %. Podobna różnica utrzymuje się wśród dzieci małego i dużego miasta.

Z powyższej treści wynika, że zróżnicowane dziś jeszcze środowiska dużego miasta, małego miasteczka i wsi wywierają silny wpływ na rozwój dziecka od urodzenia do lat sześciu. Roczny pobyt w ogniskach, aczkolwiek bardzo cenny dla rozwoju, nie wyrówna niedoborów powstałych w tym okresie życia. Lepiej to zadanie spełnia przedszkole.

Badania obejmowały trzy zakresy - procesy poznawcze, przygotowanie do matematyki i wybrane sprawy motoryki dziecięcej. W tabelach 2 i dalszych umieściłem dane analizy jakościowej omówionych już wyników. Następne zestawienie dotyczy procesów poznawczych.

Tabela 2. Rozwój procesów poznawczych wśród dzieci badanych grup

Lp	Miejscowość	Dzieci ogniska			Dzieci przedszkola		
		I bad.	II bad.	różnica	I bad.	II bad.	różnica
1	wieś	47,7	74,4	26,7	64,9	84,2	19,3
2	małe miasto	49,6	80,6	31,0	65,2	87,8	22,6
3	duże miasto	67,0	91,7	24,7	84,5	96,0	11,5
	Ogółem:	54,7	82,2	27,5	71,5	89,3	17,8

Z tabeli tej wynika, że stwierdzone już różnice w przygotowaniu dzieci do klasy I dotyczą przede wszystkim badanych procesów poznawczych, a więc analizy i syntezy wzrokowej i słuchowej, różnych rodzajów pamięci, spostrzegania, mowy, wyobraźni i myślenia. W I badaniu ogólne wyniki w ognisku wynosiły 54,7 % punktów, w II 82,2 %. Różnica jest znaczna i wynosi 27,5 % punktów. Na wynik ten wpłynęły przede wszystkim efekty ognisk małego miasta i wsi. Dzieci przedszkolna startującego w grupie dzieci sześciolletnich z dużo wyższego poziomu uzyskały mniejszy postęp. Przed pójściem do szkoły są jednak o 7,1 % sprawniejsze w badanych procesach psychicznych od swych rówieśników z ognisk.

Ramy artykułu nie pozwalają dokładniej przedstawić i omówić tempa rozwoju poszczególnych sprawności psychicznych. Postaram się więc skrótowo przedstawić najważniejsze zagadnienia wymagające dalszych badań, stymulacyjnych i korektywnych zabiegów.

W każdej grupie dzieci najniższe wyniki uzyskano w procesach analizy i syntezy słuchowej oraz w pamięci słuchowej, w procesach myślenia i wyobraźni. Ubogi jest szczególnie w ognisku na wsi zasób słów. Drugie badanie wykazało, szczególnie w analizie i syntezie wzrokowej i słuchowej. W ogniskach, po rocznej pracy właśnie o 37,3 % i 38,2 % wzrosły wskaźniki w sprawności dokonywania analizy wzrokowej i słuchowej. Wśród dzieci małego miasta o 40 % wzrosły wyniki w analizie słuchowej i aż o 55,6 % w trudnej umiejętności jaką jest synteza słuchowa. Wśród dzieci dużego miasta najszybszy rozwój miał miejsce również w analizie słuchowej. Jest on jednak stosunkowo niższy od poprzednich wyników /19,3 %/. Słabsze wyniki uzyskano w rozwoju mowy, wyobraźni i myślenia.

W grupie przedszkolnej sytuacja powtórzyła się, z tym jednak, że start dzieci odbywał się z wyższego poziomu i nie był tak, siłą rzeczy, ewidentny jak w ognisku. Badania potwierdziły więc słuszny kierunek pracy w grupie dzieci sześciolletnich w przedszkolu i w ogniskach polegający na ćwiczeniach i rozwijaniu słuchu fonemacyjnego. Nie wolno jednak przeceniać tych ćwiczeń kosztem zaniedbania innych kierunków rozwoju.

Następna tabela zawiera materiał liczbowy do analizy jakościowej rozwoju niektórych tylko umiejętności matematycznych.

Tabela 3. Rozwój wiadomości i umiejętności matematycznych dzieci badanych grup /w procentach/

Lp	Miejscowość	Dzieci z ogniska			Dzieci z przedszkola		
		I bad.	II bad.	różnica	I bad.	II bad.	różnica
1	wieś	51,7	80,0	28,3	73,1	83,4	10,3
2	małe miasto	59,9	86,2	26,3	65,6	89,0	23,4
3	duże miasto	78,7	94,0	15,3	88,8	96,1	7,3
	Ogółem:	63,4	86,7	23,3	75,8	89,5	13,6

Badanie obejmowało tu umiejętność liczenia, znajomość elementarnych pojęć liczb o zakresie do 10 oraz wykonywanie prostych działań arytmetycznych. W tabeli umieszczone są wyniki wszystkich trzech rodzajów badań łącznie. Dzieci ogniska uzyskały w I badaniu ogółem 63,4 % punktów, w II 86,7 %, wzrost o 23,3 %. Ich rówieśnicy z przedszkola startowali z wyższego poziomu. W I badaniu legitymowali się wynikiem 75,8 %. Efekt końcowy wynosił 89,3 % punktów. Postęp w rozwoju badanych umiejętności wynosił 13,6 % i był o prawie 10 % niższy niż w ognisku.

Analiza jakościowa przygotowań do matematyki potwierdza również, iż pobyt dziecka w ognisku jest bardzo korzystny. Dziecko dogania niejako swego kolegę z przedszkola o 10 %. Roczna praca w ognisku okazuje się jednak zbyt krótkotrwała lub mało intensywna, by podnieść wyniki do poziomu przedszkola.

Trzeci rodzaj badań dotyczył sprawności ruchowych. Wymagania programu w tym zakresie dostosowane są do wymagań i możliwości psycho-fizycznych ucznia. Normalnie rozwijające się dziecko sprosta zadaniom szkoły. Zahamowania i niedobory rozwojowe mogą powstać na skutek różnych braków organicznych, zakłóceń emocjonalnych i nieodpowiedniego środowiska. Ważnymi czynnikami w rozwoju ruchowym i ogólnym jest percepcja kształtów, w tym sprawność czuciowo-ruchowa, rozróżnianie przestrzeni i problem lateralizacji. Badania wykazują /Newell C. Kephart, Denisiuk/, że podstawą życia i rozwoju jest właśnie ruch. Dziecku trudno jest zatrzymać ruch, przetworzyć nowe informacje w impuls mięśniowy i rozpocząć nowy kierunek działania. Wzorem i podstawą wykonania ruchu jest postawa naszego ciała. Uświadomienie przez dziecko schematu ciała, odpowiednia sprawność, pozwalają wyko-

nać ruch celowy i prawidłowy.

Badania sprawności ruchowej odbyły się tylko jeden raz. Obejmowały przejście po równoważni, skoki jedno i obunóż, znajomość części ciała, naśladowanie ruchów, pojęcie /orientacja/ określonego kierunku /zegar/, wycucie przestrzeni /ćwiczenia z przeszkodami/ i badanie wzroku /wodzenie oczami/. Wyniki badań wśród dzieci ogniska w przyjętej skali są następujące - na wsi 78,3 %, w małym mieście 80,1 %, w dużym 90,8 %. W przedszkolu odpowiednie dane wynoszą 88,7 %, 86,2 % i 93,5 %. Zauważa się tu podobną prawidłowość w rozwoju, jaka miała miejsce w procesach poznawczych i w matematyce. Pewne różnice uzyskały dzieci uczęszczające do przedszkoli. Przyszli uczniowie klasy pierwszej wsi, zdobyły tu o kilka procent wyższy wskaźnik sprawności od dzieci małego miasta.

Badania ukazały również rysującą się prawidłowość w zakresie rozwoju sprawności psychicznych i motorycznych. Niżej przedstawię komparatystyczne badania rozwoju procesów poznawczych i przygotowania do matematyki, jak również sprawności motorycznych w trzech środowiskach i dwu grupach badawczych. Wyniki porównawcze ukazane są w diagramach.

Diagram. Rozwój sprawności motorycznych, poznawczych i umiejętności matematycznych

Dzieci ogniska

82,2	86,7	83,4
proc. pozn.	matematyki	sprawność motoryczna

Dzieci przedszkola

89,3	89,5	89,4
proc. pozn.	matematyka	sprawność motoryczna

Konfiguracja diagramów ukazuje prawie równe tempo rozwoju trzech badanych sfer osobowości przyszłego pierwszoklasisty, ukazuje niewątpliwy związek i współzależność rozwoju psychicznego i sprawności motorycznych.

5. Zakończenie i wnioski

Badania prowadzone wśród młodszych dzieci trzech środowisk miały odpowiedzieć na pytanie, czy dzieci uczęszczające do przedszkola wykazą lepsze przygotowanie do szkoły od swych rówieśników z ogniska. Ogólnie spodziewano się, że ognisko przedszkolne, aczkolwiek cenne dla rozwoju dzieci, nie sprostą postawionym zadaniom w takim stopniu, jak to uczyni czteroletnie przedszkole. Badania potwierdziły treść sformułowanej hipotezy. Ogniska przedszkolne, szczególnie na wsi i w małych miastach, prawie o trzydzieści procent wyrównały niedobory rozwoju dzieci. Niemniej po II badaniu dzieci przedszkola w każdym badanym środowisku uzyskały wyższe wskaźniki rozwoju od rówieśników z ogniska. Dla potwierdzenia tego faktu przypomnę kilka liczb.

Dzieci z przedszkola wsi w I badaniu uzyskały 61,4 % pozytywnych wyników, z ogniska 47,1 %, z przedszkola w małym mieście w II badaniu osiągnęły 88,3 % punktów, rówieśnicy z ogniska 81,3 %. Średnio dzieci z przedszkola są przed pójściem do szkoły około 10 % lepiej przygotowane w procesach poddanych badaniom.

Badania wskazują również na dość wyraźną zależność rozwoju procesów poznawczych od sprawności motorycznych. Problem wpływu ruchu na rozwój psychiczny wymaga pogłębionych badań.

Przedstawiony materiał empiryczny upoważnia do sformułowania kilku wniosków:

- 1/ Z uwagi na to, iż badania potwierdziły bardzo pozytywną rolę ognisk w rozwijaniu sfery instrumentalnej przyszłych pierwszoklasistów, należałoby zwrócić baczną uwagę, by każde dziecko mieszkające w odległej wsi mogło brać udział w zajęciach ognisk.
- 2/ Dyrektorzy zbiorczych szkół, w miarę możliwości, powinni na swym terenie działania przedszkole uczynić pierwszym ogniwem edukacji szkolnej.
- 3/ Wzrastająca liczba dzieci przedszkolnych, zbytnie zagęszczenie przedszkoli w miastach wymaga szybszego tempa budowy nowych placówek wychowania przedszkolnego.

Troska o prawidłowy rozwój dzieci powinna rozpocząć się bardzo wcześnie i trwać przez cały okres życia przedszkolnego.

PRZYPISY

- ¹ W. Okoń, Szkoła współczesna, Warszawa Książka i Wiedza, 1979, s. 166
- ² Tamże, s. 167
- ³ Z. Topińska, Organizacja i metody pracy w przedszkolu, W: Pedagogika przedszkolna pod red. M. Kwiatkowskiej, Warszawa WSiP, 1978.
- ⁴ L. Bandura, Czy wcześniej rozpoczynać obowiązek szkolny. "Życie Szkoły" R 1971, nr 1
- ⁵ N.C. Kephart, Dziecko opóźnione w nauce szkolnej, Warszawa PWN, 1970

BIBLIOGRAFIA

- L. Bandura, Czy wcześniej rozpoczynać obowiązek szkolny. "Życie Szkoły" R 1971, nr 1
- L. Denisiuk, H. Milcerowa, Rozwój sprawności motorycznej dzieci i młodzieży w wieku szkolnym, Warszawa PZWS, 1969
- Cz. Kupisiewicz, Niepowodzenia dydaktyczne, Warszawa PWN, 1970
- Z. Kwieciński, Środowisko a wyniki pracy szkoły, Warszawa PWN, 1975
- W. Okoń, Szkoła współczesna, Warszawa Książka i Wiedza, 1979
- N.C. Kephart, Dziecko opóźnione w nauce szkolnej, Warszawa PWN, 1970
- Z. Topińska, Organizacja i metody pracy wychowawczej w przedszkolu, W: Pedagogika przedszkolna pod red. M. Kwiatkowskiej, Warszawa WSiP, 1978